

nak összegyűjtéséhez. Ez levelezéssel járt. Először Sivirsky Antallal, az első világháború után neveltyermekként Hollandiába került, ott maradt s ma ottani egyetemen előadó *Tragédia*-fordítóval kerültem korrespondenciába s ma már jónéhány fordítót személyesen ismerek, másokkal pedig — Tokiótól az amerikai Portlandig — levelezésbe kerültem.

A fordításkritika régóta kenyerem, megpróbáltam kidolgozni olyan módszerét is, melynek segítségével nem szonettnyi terjedelmű versnek, hanem egész eposznak vagy hatalmas regénynek a fordítását lehet a tárgyi bírálat serpenyőjére tenni (ki is próbáltam Mickiewicz *Pan Tadeusz*-ának és Tolsztoj *Háború és békéjének* magyar fordításán); és csábított az a gondolat, hogy végre a teljesség igényével történjék meg egy magyar mű idegen szövegeinek értékelő ismertetése.

És megindult a Filológiai Közlönyben *Az ember tragédiája a világ nyelvein* című cikksorozatam. Első három közleménye már megjelent. A téma, az összegyűjtött anyag azonban népszerűbb és fürgébb közlést is igényelt, mint egy akadémiai folyóiraté, ezért a Magyar Nemzet, a Látóhatár és a külföldi magyaroknak szánt Magyar Hírek hasábjain is beszámoltam — az egyes orgánumok jellegének megfelelő formában — gyűjtésem eredményéről. Már elkötelezettje, szerelmese voltam a Madách-témának.

A *Tragédián* túlmenően is. Mert nem lehet egy művel csak egy bizonyos aspektusban s az író életművéből kiragadva, behatóan foglalkozni. Legalábbis a műre és írójára vonatkozó legújabb kutatásokkal kell megismerkednie annak, aki témájával lépést akar tartani. Waldapfel József *Madách igazáért*, Sötér István *Alom a történelemtől*, Baranyi Imre *A fiatal Madách gondolatvilága* és L. Kiss Ibolya *Az aszszony tragédiája* című művei — hogy csak néhányat említsek — ismereteimet is gaz-

---

ÚJ UTAKON A MADÁCH-KÖTATÁS

Irodalmi emlékünnepeinkhez gyakran kapcsolódik az alkalomszerűség rosszízű utóhatása. Az alkotót, akinek évfordulóját üljük éppen, hajlamosak vagvunk gyorsan hervadó koszorúkkal ünnepelni, szóvirágokkal nagyra méltatni, hogy azután mihamar ismét feledésbe menjen, sőt néha valós értékeit is visszauntaljuk a múltba. Ez a megismétlődő, előlegezett félelem szerencsére megalapozatlannak tűnik, ha Madách Imre minden eddigig felülmúló nemzetközi sikerének fényében tekintünk vissza a centenáriumát követő, azóta eltelt három esztendőre.

Az érdeklődés áramával ösztönzött kutatás és tolmácsolás valamennyi sikerét felvonnatni szinte lehetetlen, számontartani is nehéz. Így a teljesség igényének mellőzésével csupán arra vállalkozhatunk, hogy a legújabb eredmények, törekvések közül villantsunk fel néhányat, tételünket bizonyítandó: a Madách-évforduló jelentőségét nem az UNESCO-dátum adta, hanem maga az izgalmasan modern, egyetemességében is hazai kulturánk szerves részét alkotó életmű.

Dr. Kozocsa Sándorhoz, a neves bibliográfushoz a hír vezetett el, hogy Madách-bibliográfián dolgozik, olyan művön, amely régen várt eredménye lesz a kutatásnak.

Mióta foglalkoztatja Professzor Urat a Madách-bibliográfia kérdése és hogyan került sor a munka megkezdésére?

Bármily jól is hangzana, nem mondhatom azt, hogy a centenárium hatása alatt láttam

dagították és új gondolatsorokat is megindítottak bennem. Már kényszerítő szükségét éreztem, hogy ezeket a gondolatokat az érdeklődőknek — s ki nem érdeklődik hazánkban Madách iránt! — továbbadjam.

Ezt a beszámolót mintegy számadásnak tekintem a Palócföldnek, de a lapnévvel kifejezett fogalomnak, a Madách Imre szűkebb hazáját jelentő *palócföldnek* olvasó népe előtt is. S beszámolóm során most oda érkeztem, hogy elmondjam: színészno feleségemmel évek óta dolgozunk az irodalmi témák modern, szemléltető közreadásán. Audiovizuális módszereket dolgoztunk ki: magnetofon, vetítés, szavalt, zene, zörejek, színek felhasználásával és a TIT, népfrent-klubok, szakszervezetek, művelődési otthonok stb. rendezésében évek óta találkozunk a közönséggel. Lermontov és Jevtusenko, az ezeréves lengyel irodalom, a lengyel humor vagy a bolgár ballada témái mellett legkedvesebbként Madáchról beszéltünk és beszélgettünk. Alaptémámról, a *Tragédia* külföldi népszerűségéről szoltam, s a magnetofonról megszólalt (Mohácsi Jenő tolmácsolásában) Kepler németül, majd „Ich hör's ich hör das Lied der Zukunft” szavai után a Marseilaise csendült fel az előadótermekben s utána Danton mennydörögte franciául (Roger Richard szövegével): „Liberté! Égalité! Fraternité!...” De szemléltető formát próbáltunk adni az életrajzkutatás eredményeinek is. Botorkáló költőből hogyan lesz egy világdráma szerzője? A fiatalkori verspróbálkozás hogyan forr ki a *Tragédiában*? — Az előadó minél kevesebbet beszéljen és minél többet az illusztráció: fiatalkori vers részlete „élőből”, majd ugyanaz a gondolat, olykor néhány azonos szó is a magnóra vett színpadi részletből... Vagy Székely Júlia *A két Madáchné* című drámájának nagyjelenete: idősb Madách Imréné született Majthényi Anna magnóból, ifjabb Madách Imréné született Fráter Erzsli ugyanaz a hang „élőből”... És még más illusztrációk is, a technika szolgálatba állításával... A Madách-év alkalmából sokfelé beszéltünk és beszélgettünk így az or-

---

munkához. A téma azóta foglalkoztat, mióta bibliográfus vagyok. Vörösmartyn kívül senkivel sem foglalkozom oly régóta, mint éppen a *Tragédia* szerzőjével. Közben — 1952-ben — megjelent Móricz-bibliográfiám, de az anyaggyűjtést Madáchról folyamatosan végeztem. Fiatal korom óta halmozom a róla szóló irodalmat, cédulákon és kötetekben, sőt őrzöm Madách Imre egy korai, Lónyay Menyhérthez írott, már kiadott levelét is. A törzsanyag azonban negyven éve folyamatosan megjelenő Magyar Bibliográfiámban van lefektetve. Az eddigi összegezett adatok máris több ezer tételre mennek, tartalmazzák Madách műveit, a róluk készült recenziókat és az irodalmat.

Milyen problémákkal kell megküzdnie a Madách-bibliográfia összeállítójának? Legnehezebb feladatunk kétségkívül a fordítások és a színházi bemutatók kritikáinak minél teljesebb összegezése. Ez a munka sohasem nevezhető befejezettnek, és a magam részéről minden emberileg lehetségest megteszek a teljességért. Sok buzdításban volt részem Szabó József balassagyarmati barátom részéről, akinek rendkívül értékes gyűjteményét körülbelül 80%-osnak tekinthetjük. Segítségét állandóan érzem, most is felajánlotta.

Milyen fejezeteket találhat majd a kutató a készülő műben? Előő helyen az életrajzi vonatkozásokat említeném. Az adatok ezrein keresztül egy szöveg nélküli életrajzot akarok így összeállítani. Természetesen külön nagy fejezetet alkot a *Tragédia* és irodalom: a hazai és külföldi kiadások, kritikák gyűjteménye. A rendezés szempontja itt nem a földrajzi elv lesz — tehát Madách és főműve az egyes országokban —, hanem az időbeli egymásután, ahogyan a *Tragédia* külföldön megjelent és tért hódított. Így sikerülhet majd az egy-egy korra vonatkozó visszhangot rekonstruálni. Külön rendszerezem a szépirodalmi és képzőművészeti feldolgozásokat. E témához is bőséges anyaggal rendelkezem már. Madáchról többszáz lírai verset írtak, de alakját, életét regény-

számban, ámde a *Tragédia* nem kampánytéma, s azóta is van alkalmunk hol itt, hol ott a közönség elé lépünk vele.

Az *ember tragédiájának* külföldi pályafutása, és akkor már vele együtt a szerző életének, alkotásának kérdése külföldön is talál közönséget. Kezdtém a témáról cikkezni, előadni más országokban is. Természetesen, mindenütt kiemelve a színhelyül szolgáló ország vonatkozásait. 1964-ben a moszkvai művészettörténeti intézetben az 1904—1905-ös három orosz fordítás és a cári cenzura által megsemmisített negyedik (időrendben legelső) fordítás történetét emeltem ki (akkor Martinov új, kitűnő szövege még nem jelent meg). 1965-ben a nyugatnémetországi Konstanzban, a fordító és a színház viszonyának szentelt konferencián Dóczy Lajos és Mohácsi Jenő szövegének példájával bizonyítottam, hogy a fordítás jellege befolyásolja egy mű színpadi sorsát. 1966-ban a kassai szlovák nyelvű bemutató előtt Királyhelmeccen, majd a budapesti Csehszlovák Kultúrában Éva három monológja (az egyiptomi rabnő, Kepler feleségéé és a londoni szín záró monológja) szólalt meg az „élő” magyar szöveg után magnóról — több fordító kitűnő tolmácsolásában, ugyanabban az évben a hamburgi és a göttingai finnugor tanszékeken a *Tragédia* német nyelvű pályafutásáról adtunk illusztrált beszámolót, Lahtiban pedig a finn rádióknak Manninen és Lyy fordításáról beszéltünk. 1967 májusában, amikor a Nemzeti Színház Varsóban a *Tragédiával* vendégszerepelt, mi az ottani Magyar Intézetben adtunk elő Madáchról és művéről, a lengyel vonatkozások kiemelésével...

Szeretjük ilyenfajta előadásainkat: érdeklődési körünkben megválasztott témáink iránt örömmel adjuk tovább az érdeklődést, a forma is egyre újabb lehetőségeket tartogat, megismerjük országunkat és sokféle emberrel kerülünk kapcsolatba — külföldön pedig a magyar műveltség örök értékeit propagáljuk.

Már eddig két nagyszerű színházi élményt is kaptunk előadó útjainkról. 1966

---

ben és drámában is sokszor feldolgozták. Szeretnék képet adni a képzőművészet területéről is, felvonultatva a neves művészek sorát Zichy Mihálytól Buday Györgyön át Kass Jánosig.

A gyűlő anyag rendszerezése közben milyen kép alakult ki Professzor Úrban a Madách életmű fogadtatásáról?

Sajnos, nem a legkedvezőbb. Idehaza a múltban nem értékelték annyira, mint kellett volna és fogadtatása még ma sem olyan, ahogyan a mi korrunktól elvárható volna. A *Tragédia* világméretű felfedezése számomra nem meglepetés, hiszen az egyetemes emberiséghez szól. Hogy saját fiatalkori megállapításomat idézzem: a Faust, melyhez annyiszor hasonlították Madách művét, az egyén tragédiáját ábrázolja, addig Madách az egész emberiség sorsát vizsgálja. Időszzerűsége időtlen, és meggyőződésem, hogy ma még beláthatatlan hatását a világirodalomra kifejtve végül is bekerül annak vérkeringésébe, és elfoglalja méltó helyét a Faust és a Divina Comedia mellett. Ennek a térhódításnak fontos eszköze lehet egy jó bibliográfia. Munkám végső céljának ezt vallom.

Az elmúlt években számos újabb interpretálási kísérletet láthattunk. Ezekről szeretnék valamit hallani.

A valóság mutatja meg napról-napra, hogy a könyvdrámának tartott *Tragédia* élő dráma, amelyért a közönség egyre jobban lelkesedik, szeretettel csügg nyelvén, s mindenki csodálja, mennyire korszerű. Véleményem szerint létjogosultsága minden rendezésnek van, mert közelebb hozza a művet, az olvasóból nézőt formál. Természetesen más kérdés, ha a rendező erőszakot tesz az irodalmi anyagon; gondolok itt a legutóbbi bécsi musical-változatra. Az ilyen interpretálási kísérleteknek Madách szövege ellenáll.

Mit tart a Madách-kutatás legfontosabb feladatának?

Egy tüzetes nagy életrajz megírását. Az utolsó órákat éljük a részletes biográfia elké-

áprilisában a kassai szlovák nyelvű bemutató során Tibor Rakovský rendező Ctibor Štítnický remek fordításának felhasználásával megmutatta, hogy a mű teljes megértése, mondanivalójának elmélyült felfogása mennyire összeegyeztethető a korszerű színpadi eszközökkel; erről a kiváló előadásról a Látóhatárban adtam részletes elemzést. Varsóban a budapesti Nemzeti Színház már ismert előadásának bemutatásakor arra kellett gondolnunk, hogy a magyar—lengyel barátságunk korábban csak romantikus elemei napjainkban miként telítődnek politikai, gazdasági és kulturális realitásokkal; felejthetetlen élmény volt, amint magyar szó — s éppen Madách szava — csendült meg Lengyelország vezető színházában, majd a közönség, mely a számára ismeretlen nyelven elhangzó szöveg részleteit ugyan nem érthette meg, csak a történelmi vezérfonalat követhette nyomon, milyen spontán s értő tapssal kísérte ennek az előadásnak pompás, nyelvismeret nélkül is teljesen érthető és átélt zárójelenetét, amint Ádám az izgalmas álmom, az ébredés, az Úr szavai után, Éva vállát átkarolva, elindul vele a szín háttére — a jövő, a valóságos történelem — felé...

Legfőképpen azonban azért szeretünk egy-egy ismeretterjesztő előadásunk keretében kapcsolatban kerülni sokféle emberrel, mert ennek során rendszerint tovább sarjadjanak saját gondolataink.

A Madách-kutatás legújabb eredményeinek és a *Tragédia* külföldi pályafutásának audovizuális eszközökkel történő, népszerű ismertetései s az ezekhez fűződő beszélgetések során a képekből, hangokból, megjegyzésekből a korábbinál plasztikusabban bontakozott ki előttem Madách élete. Amikor L. Kiss Ibolya könyvét ismertetem, mely dokumentumok egész seregével bizonyítja, hogy Fráter Erzsi a válás után az anyagi és erkölcsi nyomorúságon kívül pszichikailag is milyen válságba került, akkor bennem és hallgatóimban a köztünk támadt dialektikus kapcsolat során felmerül a gondolat: ezt Madách Imre is tudta vagy legalább érezte; s ha eddig a

---

szítésére. Az előzményeket készen találjuk: lényegileg már mindent felkutattak hozzá, Barta János és Balogh Károly műveiben pedig kísérleteket láthattunk. Utóbbiról annak idején recenziót is írtam a *Literatúrában*, »Madách papucsban« címen. A feladat nem könnyű, önmagában is életmű nagyságú. Jelentősége a hazai kutatáson túl is nagy lenne; mert amíg a nagyvilág Madáchot csak a *Tragédia* többé-kevésbé sikerült fordításaiból ismeri, nem következhet be az a frontáttörés, amelyről az imént beszéltem.

Befejezésül a mindnyájunkat érdeklő kérdés: mikorra várhatjuk a Madách-bibliográfia elkészültét?

A munka befejezését az évtized végére tervezem, a művet magát pedig két kötetre, 600–800 oldal terjedelműre. Mához egy évre már közelebbit is mondhatok talán róla, esetleg a nagyközönség elé is léphetek egy előadás keretében, ahol a feladatról, módszereimről, a problémákról szólnék, és bemutatnék néhány érdekességet is. Erre talán éppen Balassagyarmaton kerül majd sor...

Az előző dr. Kozocsa Sándorral készült interjúban többször is elhangzott Szabó József balassagyarmati Madách-kutató neve és utalás történet gyűjteményére.

Mi vezette Önt — nem hivatásos irodalmár létére — Madáchhoz?

Kiskorom óta humán érdeklődésű voltam, érettségi tételelem pedig konkrétan a Madách-műre irányította figyelmemet. Érdeklődésem fokozódásához nyilván az is hozzájárult, hogy meditatív-kontemplatív habitusomnak a *Tragédia* igen megfelelt. Mikor aztán Nőgrádba kerültem, még inkább meglendített az itteni Madách-kultusz sodrása.

Tudomásunk szerint Ön az ország egyik legjobb Madách-gyűjteménye, amelyet Kozocsa Sándor 80%-osnak nevezett.

Tragédia Éva-rajzát általában katharizsának fogtuk fel, ha a Madách-házaspár saját viszonyának irodalmi katharizsát láttuk benne, akkor talán alaposan tévedtünk — Éva rajzában a szerzőnek inkább lelkiismeretfurdalását, önvádját kereshetjük tán: erre gondolunk. Először a kassai bemutatóval kapcsolatos beszélgetés során merült fel ez a gondolat, amikor Štírnický elgondolkozva, így szólt: „Egy szegény asszonynak így kellett elpusztulnia, hogy a világirodalomnak egy olyan gyöngyszeme megszülessék, mint Éva monológja: Mit állsz tátongó mélység, lábaimnál...”

A mű külföldi pályafutásáról beszélgetve, hallgatóim többször is különösen az idegen nyelvű színpadi bemutatók részletei iránt érdeklődtek, s így kialakult egy kis önálló téma: mikor mit hagytak ki a *Tragédiából*? Melyik kor melyik politikai rendszerében sérelmezték a konstantinápolyi, a londoni, a falanszter-, az űr-színét, nem is szólva a technikai vagy takarékosági célú kupűrökről... S így kerekedett ki erről a témáról a pécsi Jelenkorban megjelent cikkem.

Sőt ez az utóbbi téma még jobban összeszűkítve — egyedül a falanszter szín sorsára összpontosítva — külön érdekes módon világítja meg a *Tragédia* „utóéletét”. 1937-ben a hamburgi náci gauleiter saját rendszerére vélt ismerni e szín néhány mozzanatában és betiltotta az előadást; ekkor a színház vezetői azt kezdték bizonygatni a kiskirály előtt, hogy Madách e jelenet megírásánál a kommunizmusra gondolt, s ennek „alátámasztásául” a díszleteket cirillbetűs feliratokkal látták el, így sikerült is visszavonatniuk a tilalmat... Ugyanez a szín egy évtizeddel később idehaza vált botránykővé: a Rákosi-féle kultúrpolitika idején hosszú ideig emiatt a szín miatt nem játszották a *Tragédiát*... 1967-ben pedig a bécsi Burgtheater előadásában a falanszter Marx-jelmezes tudósa Henz új fordítása szerint azt mondja: *elvtárs*...

„A vád a szocializmust nézi, mintha én azt gúny tárgyául akarnám tenni”

Széleskörű bel- és külföldi levelezés nyomán sok érdekes adatot sikerült összegyűjtenem a *Tragédia* hazai és fordításos kiadásaira, a kutatásra, értékelésre és a költő baráti körére vonatkozóan. Könyvtáram Madách-részlege, a kisebb értekezéseket is számítva, ez idő szerint 500 darabra tehető, ebből a *Tragédia* magyar kiadás 105. a fordítások 47 kötet. Megemlíteném az eredeti kézirat teljes fotokópiáját és jelentősnek tartom, hogy Madách barátjának, a szakali Szentiványi Bogomérnak Nagy Iván által is emlegetett híres könyvtárából hozzám került a *Tragédia* 1881-es, első kiadású, szerző dedikálta példánya. Ennek a kötetnek az útja könyvtártörténetileg is nagyon érdekes. A fordítások terén a francia, az angol, a szlovák, az eszperantó sorozat teljes. Majdnem az az olasz, a német is. A centenárium óta megvan a Madách-műre vonatkozó minden jelentős sajtó-publikáció is.

Az évforduló óta milyen újabb fordításokról van hírünk?

A centenárium óta a következő új *Tragédia*-fordítások készültek el: orosz, eszperantó, két német, szlovák, angol, ukrán. Új kiadásban jelent meg a Mohácsi-féle német, a Horne készíttette angol, a Roger-féle francia fordítás. Megjelent Goga Octavian román fordításának második kiadása is. Elolvastam a legújabb osztrák-német munkát, dr. Rudolf Henzét, amelynek szövegét a bécsi előadás használta fel. Ez már nem is adaptáció, hanem utánköltés — maga is Nachdichtungnak nevezi — sőt annál is több... Annál jobbnak tartom viszont az új amerikai-angol fordítást, Grosz munkáját. Továbbá készül az új bolgár, angol és örmény fordítás, hamarosan megindul az észt és az új finn, de vannak híreink a tervezett arab és az új lengyel fordításról is.

Mit válaszolna Ön a Madách-kutatás »hogyan tovább« kérdésére?

Nem tudok olyan új adatokról, amelyek a Madách-életrajzot jelentősen kiegészíthetnék. De ott van maga a madáchi mű! A történeti situációs kutatás — véleményem szerint — el-

— ezzel az Erdélyi Jánoshoz írt mondatával maga Madách mintha egy évszázadnál is több időre előre válaszolna félremagyarázóinak, s így folytatja: „...midőn a szocializmus gúnyolásával vádolsz, akkor szabadság, keresztyénség, tudomány, szabad verseny s mindazon eszmék gúnyolásával is vádolhatsz, mik a munka egyes részeinek tárgyai, miket éppen azért választottam tárgyaiul, mert az emberiség fejlődésének főmomentumaiul érzem.” A „vád” tehát majdnem olyan régi, mint maga a mű, de különösen érdemes mai ismereteinkkel vizsgálat tárgyává tenni a falanszter-szín és a szocializmus viszonyát, elvégre ötven évvel az Októberi Forradalom után más tapasztalatokkal nyúlhatunk ehhez a témához, mint 1862-ben Erdélyi János. Hogy Madách mit ismert, mit és hogyan vett át Fourier műveiből, arról dokumentált formában tudomásom szerint első ízben Waldapfel József akadémikus szólt 1964 októberében, a salgótarjáni Madách-ünnepen. A modern „vádlok” azonban már nem is a fourérizmussal, hanem éppenséggel a marxizmussal állítják szembe a *Tragédiát*, s az ő balgaságuk bizonyításakor — megint csak a Madáchról folytatott dialógusok során — támadt az a gondolatom, hogy hiszen *Madách a marxista fogalmakról, tételekről nem is a falanszter-színben, hanem már a londoni színben szól*, ahol is a két gyáros beszélgetése, Lovel története, a munkások kiáltásai mintha marxi illusztrációk volnának. A marxista szocializmust tehát Madách a szabad verseny XIX. századi modelljének részeként fogta fel — a falanszter-színben pedig a marxizmustól teljesen idegen, fourérista-utópista posztzocialisztikus technokráciát bírál: „Minőt a tudomány [vagyis a természettudomány] eszmél magának...” Ez a gondolat sor ma még csak ötlet, adatok, idézetek bizonyítására szorul, s ennek során még könnyen módosulhat is.

S ha már „felfedem” embrionális állapotban leledző egyik tervemet, hadd fűzem hozzá a másikat is, melyről az 1967 évi salgótarjáni Madách-ünnepség, az em-

---

végezte a maga kutatási feladatát, legalább is egyelőre. Kétségtelen, hogy a remekmű sem születik légüres térben, de levezetni sem lehet kizárólag a történeti-politikai és társadalmi viszonyokból. Erre érzett rá Jobbágy Károly, mikor centenáriumi Madách-versében azt írja:

Papírra dőlt — maga sem tudta mit tesz —
leírt mindent, mit élünk, s újraélünk,
egy szállni vágyó nemzet vízióját.

Az ember tragédiájába annyi mindent belemagyaráztak már, hogy ideje volna elsősorban a művet és alkotóját megváltani. Mély alázattal, nagy nyíltsággal. Érdekes és szükséges volna felmutatni: miért hat a *Tragédia* zordon nyelvezete és egyáltalán az egész mű ma is, sőt egyre inkább az eleven irodalom erejével. Ezért nagyon tudnék bízni a *Tragédia* nyelvi-költői elemzésére.

Az egész életmű szempontjából milyen feladatokat tart elsődlegesnek? A kutatást ki kellene szélesíteni. Ma már tudjuk, nem igaz, hogy Madách „homo unis libri”. Nagy ámulatunkra bontakozik eléink a Mózes megrendítő szépsége. Ahogyan erről Keresztury Dezső le tudta fújni a port, hasonló szemmel érdemes volna a többi madáchi dráma között is szétnézni. Magam is vallom, hogy Madách korábbi költészetének minden darabja kőfaragás a nagy piramis építéséhez s köztudott, hogy főműve érdekében kizsákmányolta a korábbiakat, mégis állítom, hogy megérné a fáradságot néhány évre leszállni Madách fiatalkori tárnáiba. Értő kéz további adaptációra is vállalkozhatna. Elsősorban a Civillizátorra gondolok.

Sokáig úgy tűnt, hogy Madáchról, a politikusról jószerével mindent tudunk. A centenáriumi alkalmával folytatott levéltári vizsgálatok azonban sok új dokumentumot hoztak

lékérem átadása" alkalmával már említést tettem: Madách életrajzi krónikájának összeállítását.

Az életrajzi krónika nálunk sajnálatosan elhanyagolt műfaj — hirtelenében nem is tudnék mást említeni, mint Endrődi Sándor *Petőfi napjai a magyar irodalomban* című művét, mely Petőfi életének eseményeit napról napra adatszerűen követi nyomon. A Szovjetunióban igen népszerűek az ilyen könyvek, — hogy csak kettőt említsék: Tolsztojról két, Gorkijról négy vastkos kötetben jelentek meg azok az adatok, amelyek kommentár nélküli tényközlésekkel a maximális dokumentációt nyújtják. Az ilyen kiadványok rendkívüli módon elősegítik az író életrajzának pontos, a valósághoz hű megismerését, s nem is öncélúak, hanem az életrajzon keresztül a művek jobb, alaposabb, igazabb megismerését segítik elő. Minthogy pedig nekem magamnak sincs irodalmi-kiadói tervező hatásköröm, e fontos igény kielégítésének elősegítésére nem tehetek egyebet, mint azt, hogy minden megbízatás és támogatás nélkül, merő lelkesedésből elvégzem az életrajzi adatok dátum szerinti összegyűjtését, csupán remélve azt, hogy az elkészült kéziratra akad majd kiadó. Madách Imre saját műveiből, levelezéséből, a műveihez írt kommentárokból, a megjelent életrajzokból, a hozzá és róla írt levelekből cédulázom ki egy-egy napjának eseményeit, s ennek a munkának az elvégzése után még a levéltári anyagoktól várok értékes kiegészítéseket.

Közben folytatom a *Tragédia* fordítóival megkezdett levelezésemet. Az Amerikai Egyesült Államokban irodalmunknak két magyar származású népszerűsítője dolgozik olyan fordításon, amely az angol nyelvű olvasóközönséggel megkedveltetheti Madách művét, mert az eddig megjelent angol fordítások erre bizony nem voltak alkalmasak. Portland városában Grosz József, aki a nemrég elhunyt W. Arthur Boggs-szal együtt kitűnő magyar verses antológiát adott már ki két kiadásban angolul — Co-

---

felszínre, amelyek száma ez év nyarán négy, eddig ismeretlen Madách-levél előkerülésével gyarapodott. Mindez erősen kérdésessé tette, ha ugyan meg nem döntötte a politikának csak másodlagos fontosságot tulajdonító, a közéleti szereplés elől sztrégovai »Oroszlánbarlangjába« visszahúzódkó költőről uralkodó téves felfogást. Az ilyen irányban folyó kutatások iránt érdeklődünk Spáczay Hedvignél, a Hadtörténeti Levéltár és Múzeum tudományos főmunkatársánál.

Mióta foglalkozik Madách-kutatással?

Az egyetemen másik szakom az irodalom volt. Amikor 1952-ben ide kerültem, egy ízben felkeresett Waldapfel József professzor, akinek tanítványa voltam. Ő erősítette meg bennem a hitet, hogy igenis össze lehet kapcsolni az irodalmi és a levéltári kutatást. Fievel-memet azokra a nemzeti nagy íróinkra fordította, akiknek élete levéltárilag még nem felkutatott. Elsősorban a testőrírókra célozott, később említette Madáchot is. Az én oldalamat is fúrta a nagy per, a költő hadbíróvági avagának sorsa, noha tudtam, hogy már sokan kutatták, s ráadásul eredménytelenül. Előbb azonban kis kitérő következett: Losonczy Anna néhány levelére bukkantam a törökkori anyagban és Balassi sorsa is foglalkoztatni kezdett. Ebből már publikáció is készült, de azóta is sikerült újabb adatot találnom Losonczy Anna és az egri vitézek viszályáról, Eckhardt Sándor művét kiegészítendő.

Hogyan, milyen meggondolások alapján kezdte meg kutatásait?

Magáról a perről — legalább is egyelőre — le kell mondanunk. Azonban más adatok, közvetettek előkerülhetnek, ez az elv vezetett és vezet ma is. A Kriegsggericht anyagába vettem be magamat, és referense, Böhm Jakab segítségével kezdtem tájékozódni. Amit sikerült már megtalálnom, az két mutatókönyvi bejegyzés volt Madách nevével 1849-ből és 1852-ből — sajnos mindkettő iratok nélkül —, valamint a költő rendőrségi nyilvántartó lapja, amelyet a feljegyzések tanúsága szerint még szabadobocsátása után is folyamatosan

lorado államban pedig Thomas Mark (Márk Tamás) professzor egész részleteket küldtek meg címemre készülő fordításaikból. A német nyelvterületről két Madách-fordítóval levelezek: a hamburgi Hans Thürnal és a bécsi Claude d'Acyval. Vencéből Fogolyán András mehtarista szerzetes örmény fordításának megjelent részletét, Tokióból pedig Imaoka Gyuicsiro teljes fordításának második kiadását küldte meg címemre. A bolgár Krumovval is váltottam levelet, a portugál nyelven eddig megjelent rövid *Tragédia*-töredékek fordítója pedig, a brazíliai Rónai Pál professzor, fordításelméleti művével gazdagította gyűjteményemet. A *Tragédia* idegen nyelvű színbemutatóiról elkészült kéziratos tanulmányom anyaga is folyton bővül. Németh Antaltól megkaptam az 1967 évi októberi Madách-évforduló alkalmával Balassagyarmaton tartott előadásának kibővített szövegét, birtokomban van az 1967 évi Burgtheater-bemutató kevéssé vigasztaló sajtóanyaga... Levelezek a nagyszerű Madách-gyűjtővel, a balassagyarmati Szabó Józseffel is.

Az élő Madách: ilyen címszó alatt foglalnám össze mindazt, amit tettem és még szeretnék elvégezni a Madách-kutatás és népszerűsítés területén. Dolgozni, küzdeni a nagy drámaíróról alkotott kép adatszerű teljességéért, a *Tragédia* értelmezésének tisztaságáért, népszerűségének bel- és külföldi fokozásáért, helföldön főként az új kutatási eredmények szemléltető terjesztésével, külföldön az új fordítások és színpadi bemutatók elősegítésével szerény lehetőségeim mértékében.

Mind ezt — ismétlem beszámolóim elejét — százezer, millió honfitársam megtette volna, ha véletlenül ő kerül hasonló helyzetbe: hiszen e hazában mindnyájan, úgy hiszem, személyes ügyünknek érezzük Madách ügyét. Ezért megtisztelt, sőt meghatott Nógrád megye tanácsának az a teljesen váratlanul érkezett értesítése, hogy munkásságomért kitüntet az 1967 évi Madách-émlékéremmel. S amikor én, kit

---

vezettek az 50-es években. Itt ért az első meglepetés. Eddig úgy tudtuk, hogy Madáchot Rákóczy János rejtetegetése miatt vonták felelősségre. Nos, személyi lapján szerepel még egy Stark-, alias Eröss-ügy is. Kézenfekvő volt a lehetőség: Madách elítélése után ezen a közvetett nyomon elindulni.

Milyen eredményekről adhatunk hírt?

A napokban a pesti Kriegsgericht 1855-ös anyagában 1/75. szám alatt egy vaskos aktacsomóra bukkantam. A peranyag első részében sem Madách, sem a Stark-Eröss név nem került elő, a vádlottakat ebben a perben a szabadságharc alatti szabadsapatban való részvételükért vonták felelősségre. Ám az iratokhoz, ugyanezen szám alatt csatolták egy másik ügy iratjegyzékét, és ez pedig Michael Stark, alias Csongrády Eröss Mihály ügyéről készült. A vádlottak sorában Madách ezúttal sem szerepel, de a lajstromban neve őt alkalommal is előfordul, többnyire egy bizonyos Johannes Hinko (H. János) társaságában. A aktacsomó, mint említettem, az 1855-ös anyagban fekszik, de az előiratok szerint már 1852-ben elkezdődött. Ez pedig megegyezik Madách letartóztatásának dátumával. Megerősíti feltevésemet a Bory név előfordulása is, aki — mint ez köztudott — a költő intézője és meghurcoltatásában társa volt. Hogy a két ügyet miért csatolták össze, arra nézve az egyik, mindkét ügyben szereplő vádlott személye ad választ. Az illető lengyel nemzeti-ségű és Kazimir Skrezetulszynnak hívták.

Hogyan végződött a két per?

Erre a kérdésre ma még nem tudok választ adni, mert az iratokat 1855-ben áttették a Polgári és Katonai Magyarországi Kormányzósághoz.

Hogyan értékeli az eddig fellelt adatokat?

A kutatásnak még csak a kezdetén vagyok, és nem szabad, hogy elragadjon minket a me-

Nógrád megyéhez csupán Madách és műve fűz, Salgótarjában jelen lehettem az átadás bensőséges és nagyon kulturált ünnepségén, Goethének az a két sora jutott eszembe, melyet a *Nyugat-keleti diván*ból Mickiewicz idéz *Krimi szonett*jeinek mottójaként: „Wer den Dichter will verstehen, / Muss in Dichter's Lande gehen” — s mint Madách jobb megértésének fanatikusa, a költő szűkebb hazájában ezért éreztem úgy, mintha haza érkeztem volna.

Számadás ez a cikk, de nemcsak az — tervek, célok megfogalmazása is. E tervek, célok, bármennyit tűztem is ki magam elé a Madách-kutatás terén, nem lehetnek egyéniek. Tudományos és közéletünk mai szervezetségi fokán az ilyen célok szervezetséget igényelnek. Madách Imre élete annyi tanulságot foglal — mondhatnám: rejt — magában, *Az ember tragédiája*, de Madách egyéb alkotása is oly becses nemzeti kincsünk — ha úgy tetszik: szellemi exportcikkünk —, hogy kutatásának és népszerűsítésének előmozdítása mindenképpen megérdemelné a szervezett formát. Kimondom kereken: egy Madách Imre Társaságra gondolok.

Társaságra, amely tagjai közé sorolhatná a költő életének és műveinek kutatóit, e művek ismert képzőművészeti és színpadi megjelenítőit, a Madách-gyűjtőket, általában mindazokat, akik a Madách-kultuszon munkálkodnak, tiszteleti tagokként a külföldieket is, elsősorban a *Tragédia* élő fordítóit. Társaságra, mely egybehangolná és előmozdítaná a Madách-kutatás és népszerűsítés munkáját. Társaságra, mely a közvetlen Madách-kultuszon kívül Nógrád megye, jelesül Salgótarján, Balassagyarmat és Csesztve gazdag hagyományokkal rendelkező és napjainkban ismét felrendülő szellemi, művészeti életének konzultatív istápolója is lenne.

Tisztelettel felvételre jelentkezem a reménybeli Madách Imre Társaságba.

---

rész képzelődés vágya. Erre a Madách körüli legendák különösen alkalmasak. Tudjuk, hogy Rákóczyt lengyel vadászként bűjtatta birtokán. Balogh Károly szerint Sztregován fegyvert rejtgetett, és keringett híresztelés arról is, hogy szabadcsapatot szervezett. Mindezeket a további kutatás adatai ítélik majd tévesnek, vagy esetleg igaznak.

Milyen úton-módom szándékozik tovább követni az eddigi adatokat?

Sajnálatos, hogy a minket érdeklő Stark-perről csak iratjegyzék maradt fenn, míg a szabadcsapat ügye teljes. Ezt is át kell vizsgálnom, hátha sikerül újabb érintkezési pontokat találni. A kutatás fő területe azonban áthelyeződött a kormányzósági iratanyagra, az itteni tallózás számára több név áll rendelkezésre, a költő mellett a Bory, az Eröss-Stark, a Hinko és a Skrezetulsky nevet is figyelni kell.

Mikorra várható a publikáció?

Az eddigiek rögzítése talán már a jövő év első felében megtörténik, a további kutatás azonban sokban idő kérdése még.

R. Várkonyi Ágnest, akinek életútjáról a Nógrád május 27-én közölt cikket, munkahelyén, a Történettudományi Intézetben kerestük meg kérdéseinkkel. Madách-érdeklődésére már néhány éve fel kellett figyelniünk, amikor az Irodalomtörténeti Társulat egyik ülésén Barta János korreferensként a nagy drámaköltő történetiszemléletéről beszélt. Így érthető, hogy kérdéseink ezúttal is e tárgyhoz kapcsolódnak.

Melyek a főbb találkozási pontok Madách életműve, és a kor történetiszemlélete — a pozitívizmus — között?

Elsősorban *Az ember tragédiájában* találtam rengeteg ilyen pontot. A kor jellemző történetiszemléleti törekvése, hogy az emberiség történetét egységben láttassa, megtalálja a

SZABÓ LŐRINC ÉS AZ EMBER TRAGÉDIÁJA

Miután 1935 május 1-én átvettem a Magyar Rádió drámai osztályának vezetését és megindult a munka mind a műsor felfrissítése, mind az elavult stúdiórendezés korszerűsítése érdekében, egyik legelső gondolatom Madách művének a műsorbaiktatása volt. Korábban is játszották *A z e m b e r t r a g é d i á j á - t*, azonban sablonosan, az egyetlen nagyobb stúdióban, az I-esben összezsúfolt konvencionális felolvasó-rendezésben és felettébb ritkán. Hans Nüchtern, a bécsi Rawag drámai osztályigazgatójává marad a kezdeményezés érdeme, hogy irodalomtörténeti konvencióktól nem függvén, modern hangjáték formájában vitte először mikrofon elé a rádió-dramaturgiai szempontból akkor nem kis feladatot jelentő drámai költeményt. Az egyes színeket nemcsak a hangkulisszák segítségével tette szemléletessé, a művet nem ismerő hallgatóság előtt, de Lucifert megtéve az „álomképek” varázslójává a történelmi színek rendezőjévé, mintegy a mai narrátornak megfelelő szerepre utalva, összekötő szövegeket adott a szájába, amelyeket Nüchtern ún. „knittelvers”-ekben írt, nehogy Madách drámája szövegével összeolvadva, a szerzőt illetően félrevezethesse a hallgatót. Ez a megoldás rendkívül sikeresnek bizonyulván, valami hasonló lebegett előttem is, amikor a *Tragédia* dramaturgiai átdolgozásába fogtam. De ki írja meg Lucifer „narrátori” szövegeit a magyar rádió-előadás számára? A kor legrangosabb költőjét, a proteusi Szabó Lőrincet sikerült megnyernem erre a feladatra. A harminckét esztendővel ezelőtt, 1935. december 2-án először és

---

fejlődés kulturális csomópontjait. Ha ezeknek a korabeli kutatásoknak a sémáját »rátesszük« *Az ember tragédiájára*, kiderül azonosságuk sok ponton, olykor még a kifejezések szó szerinti egyezésében is. A történettudományban a kitűzött célt nem sikerült megvalósítani, ennek több oka van, amelyek részletezése most nem feladatom. Tény viszont, hogy összefoglaló munka nem készülhetett el. Ez csupán Madáchnak sikerült, aki a *Tragédiában* költői–művészi formában foglalta össze a 40-es, 50-es évek történetiszemléleti törekvéseit is.

A fenti szempontot figyelembe véve melyik szín tekinthető a *Tragédiában* a legérdekesebbnek?

Nem a falanszter és nem a londoni szín, mint azt sokan várnák, hanem Párizs és a két prágai szín, amelybe a forradalmi jelenet ágyazódik. A legizgalmasabb kérdés pedig itt a kilencedik szín álomszerűsége, amit az irodalmi köztudat »álom az álomban« megnevezéssel illet. A magyarázat rendkívül érdekes. A pozitivisták felfogása szerint megkülönböztetett szerep jut a világmépünkben a természettudományoknak, közülük is elsősorban a csillagászatnak, hiszen szerintük az emberiséget a természettudomány felfedezései vitték előre. Ebből a szempontból rendkívül érdekes, hogy a prágai színekben Ádám Kepler jellemében áll előtünk. A pozitivisták említett felfogása ellentétes a francia restauráció nagy történéseinek, nevezetesen Thierrynek álláspontjával, aki a forradalmak előrevivő szerepét vallotta. Érthető, hogy az 1850-es években, az európai forradalmak elviharása után a polgárság inkább az előbbi álláspont hívének bizonyult, hiszen a burzsoázia szép álmai a forradalomról 1848-ban ugyancsak szertefoszlottak.

Az említett három szín tanúsága szerint Madách valahol a két vélemény között foglal állást...

december 30-án viaszlemezekről másodszer szétsugárzott két előadás rádió-rendezői szövegekönve fennmaradt és ennek alapján közlöm a tíz éve halhatatlanná lett Szabó Lőrincnek a Tragédiát kiegészítő verseit, első alkalommal publikálva ezt az irodalomtörténeti emléket.

Az előadás „több-studiós” rendezésben került sugárzásra: a zenekar és kórus a zenei adásokat szolgáló teremben, a drámai szöveget pedig az erre a célra akusztikailag legalkalmasabb akkori 3-as stúdióban mondták el a színészek, akiknek élén Bajor Gizi (Éva), Somlay Artúr (Ádám) és Csontos Gyula (Lucifer) állott. Ez a trió biztosította a drámai költemény színészi értelmezésének konvenciómentes újszerű értelmezését. „Echo-Raum” akkor még nem lévén —, hogy az összekötő versek hangzásában is elkülönüljenek az egyes színek szövegétől, — a 2-es és 3-as stúdió közötti folyosón hangzottak el Szabó Lőrincnek Lucifer szájába adott versei. A statisztéria tömegzajait konkrét szöveggel korábban decelith-lemezre rögzítve „bekevertük” a megfelelő végszavakra, nehogy a színészek munkáját — direkt adásban került sugárzásra a december 2-i előadás — kiszámíthatatlan és nehezen irányítható erősségű zajásaival zavarja. A két stúdió és a lemezről adott tömegzaj a keverő-szobán került összehangolásra. Ez volt a legelső több-studiós rádió-rendezés Magyarországon, amelynek tapasztalatait azután néhány évvel később ugyancsak a Tragédia lemezfelvételeinek háromstudiós rendezésénél hasznosítottam, amikor az élő statisztéria helyettesítette a decelith-lemezek hanghatásait és magam ültem le a keverőtérkébe a három stúdió összehangolásának biztosítására.

Szabó Lőrinc verseinek beiktatása a drámai költemény „képei” közé a következő módon történt.

Amikor Lucifer „bűbáját szállít” Ádámra és Évára, álom-zene kezdődött, ami „S e sugár a remény” végszó után átment az egyiptomi tánc zenéjébe. Az első

Egy bizonyos: mindkét felfogást ismerte. Határozott választ a felvetett kérdésekre valóban nem ad. Bizonytalansága abból fakadhatott — s ezt a művészi kidolgozás szépen szemlélteti —, hogy a kutatásokban felszabadított tudományos energia az ember egyéni problémáit nem oldotta meg.

Ez a történet szemlélet hogyan nyilvánul meg Madách más műveiben?

Hogy a kérdésre megnyugtató választ adhassunk, még a kutatás további, nem is kevés munkája szükséges. Két dolgot azonban megemlítenék. A nő problémáját Madách életművében az egyik központi kérdésnek szokták tekinteni és joggal. Hadd emlékeztessünk arra, hogy ez a téma a korabeli pozitivisták műveiben középpontban szerepel. A másik: a Mózes-téma bizonyos vonatkozásai. Az irodalomtörténet Kossuth személyéhez kapcsolja ezt az alakot. Vannak azonban a gondolatnak előzményei is a hazai forrásanyagban. A Mózes-gondolat Rákóczi egyik beszédében bukkan fel, de a XIX. században is él. Thaly Kálmán például Széchenyit tartotta a magyarság Mózesének.

A Mózes-motívum hazai története kapcsolható-e az isteni megváltás és büntetés gondolatköréhez, amely már a XVI. századi prédikátor-költőknél és Zrínyinél is megtalálható?

Minden bizonnyal. Madáchnál ez valószínűleg a Ráday Pál alakjával jelezhető köznemesi felfogás továbbélése, XIX. századi centralista áttételben. Szalay László, a centralista történészek legismertebbje adta ki ugyanis Rákóczi említett beszédét. Baranyi Imre tanulmánya a fiatal Madách gondolatvilágáról pedig már bebizonyította, hogy Madách történet szemlélete közel állt a centralistákéhoz.

Az elmondottak alapján: Madách történet szemlélete XIX. századi viszonylatban korszerűnek mondható?

álmoképet Szabó Lőrinc a következő sorokkal készítette elő, amiket folytatólag, megváltozott akusztikai effektussal Csontos Gyula mondott:

Így, így... Aludj csak, Ádám... az idő
évezredekkel sodor a jövőbe
s mire az álom pilláid alatt
megszövi új életed, — cölöpös
kalyiba helyett egy birodalom
királya leszel, a kincses Egyiptom
s a pálmás Nílus büszke fáraója.
Korbácsod alatt embermilliók
építik majd a piramisokat,
örök hírneved kolosszusait;
trónusod mellett én leszek a miniszter
és megtalálok új Évádat is...
Kész a varázs... Ádám: király vagy! Érzed?
Isten vagy a fáraók trónusán!

Az eszméltető látomások nagy varázslója szuggesztív, démonian sugalló hangja most színletten alázatosra és közvetlenül emberire váltva immár a stúdióban folytatta:

Felséges Úr! Aggódva kérni néped... stb.

Lucifer, miután ráébresztette Ádámot a „vana voluptas gloriae” igazságára, képzáró monológjának négy sorát így folytatta Szabó Lőrinc szavaival:

Menjünk... Vizlek... Vigyen tovább az álom.
Csak pár ezer év — és eljutsz Athénbe,
szabad államba, ahová vágytál!

A kérdést ebben a megfogalmazásban nehéz egyértelműen megválaszolni. Egyrészt mint a szintén nógrádi Mocsáry Lajos mondotta: »A költők mérges virágokból is tudnak mézet nyerni«, azaz nem a legkorszerűbb elméletek talaján is alkothatnak remekműveket. Másrészt Madách történetfelfogása a romantikához képest feltétlenül haladást jelent, míg a restauráció nagy történészeinek, egy Thierry-nek a munkásságához viszonyítva visszalépésnek tűnik. De a kérdés nem szűkíthető le ennyire: hiszen már születésben a marxista történeti felfogás, és nem hagyhatjuk figyelmen kívül természetesen a hazai szemléleteket sem.

Miben látja a Madách-centenárium jelentőségét a kutatásban?

Örömmel figyeltem fel a külföld növekvő érdeklődésére. Az a tény, például, hogy amerikai egyetemeken válogatott és nem magyar származású hallgatókból álló szemináriumok foglalkoznak Madách-kutatással, és keresik a kapcsolatot hazai kutatóinkkal, önmagáért beszél, világosan mutatja a nagy drámaíró emelkedő világirodalmi rangját.

Mit tekinthetünk a kutatás soronkövetkező feladatának?

A programadás igénye nélkül mondhatom, hogy a Tragédia gondolati mélysége még korántsem kiaknázott. Irodalomtörténészeink végezték az eddigi kutatás oroszánrészét. Talán már eljött az ideje a komplexebb vizsgálati szempontok és módszerek alkalmazásának. Ebben a munkában a történészekre is jelentős feladatok várnak.

Négy kutató műhelyébe látogattunk: történész, bibliográfus, levéltáros és bibliofil gyűjtő mondta el gondolatait néhány, sokban megegyező kérdésre. Szándékosan nem törekedtünk arra, hogy kizárólag vagy elsősorban Madách-csal foglalkozó kutatók ismertese-

Légy Miltiadesz! — S míg hős véred ömlik,
lásd meg, a fehér márványtemplomok közt
a szájas piac s a kufár arany
tülekedésében mivé fajul
a felséges nép szabad nyomora
s a tiszta eszme, a szent haza, melynek
üdvéért asszonyod, a tiszta nő,
téged is kész lett volna odaadni!

Szinte hallani velem több, mint harminc év távlatából Szabó Lőrinc gúnyos, keserű hangját, amikor először deklamálta e sorokat, a madáchi jelzőket mintegy idézőjel között ejtve ki, úgy, hogy egyszerűen ellenkező előjelűre vált a szavak ádámian lelkes értelme. Az athéni szín végén, miután elhalt a Miltiadesz kivégzését ujjongva fogadó tömegzaj és a láрма csitulásával egyidejűleg halhatóvá vált az álom-zene zsongása, amely alól fokozatosan előkúsztak a bacchanáliát előkészítő fuvola dallamoszlányai, Csontos Gyula jellegzetes ironikus hangján folytatta Lucifer-Lőrinc sorait:

„Vezess új útra!” — Tehát ez se volt jó?
Vezetlek, Ádám, csak álmodj tovább:
álmodd meg Rómát, a gyönyört, a bordélyt,
hová keserű kiábrándulásod az erényt
küldte. — Szüless új alakban,
mint henye kéjenc részeg lakomán!
Veled tartok. — Názáret ege alján
új csillag ég, de mi csömörig isszuk
a bort, a csókot s hachanáliánk
legcsiklandósabb fűszere a vér,

---

sék véleményüket, olyanok, akik a XIX. század magyar irodalmát tekintik vizsgálódásaink fő területének. Úgy vélem, az elhangzott és rögzített nyilatkozatok teljes mértékben igazolták a Madách-kutatás fellendüléséről szóló kezdő állításunkat, megtoldva azzal a felismeréssel, hogy a költő életműve — hatásában, felreismert és megoldást váró kérdéseivel — az irodalomtörténet segéd- és társtudományait is mindjobban foglalkoztatja. Hogy R. Várkonyi Ágnes sommázásnak ható érvényes megállapítására utaljunk, a címben említett és a fentiek bizonyossága szerint egyre jobban járt új út kétségekívül a komplex vizsgálati módszer, a résztudományok legjobb törekvéseinek összegezése.

Ezek után talán nem tűnik túlzásnak, ha a futó körkép talaján más, helyileg érvényesíthető következtetéseket is levonunk. A szerteágazó, sok alkotóműhelyben folyó kutatások összehangolása, bizonyos fokú szervezése és erős ösztönzése sokban lehet a szülőföld, Nógrád megye feladata. E szép hivatás teljesítésére a Palócföld és az újjaalakulását váró Madách Társaság egyként kiválóan alkalmas fórumnak kínálkozik. Várható továbbá, hogy a Tragédia külföldi sikere 1968-ban lényegesen több külföldi látogatót indít útnak, a költő szűkebb pátriája felé, mint korábban bármikor. Érvényes és jogos tehát záró kívánságunk: fogadja méltó környezet, pezsgő szellemi élet, eleven hagyomány az egyre jobban egyetemesnek értékelt világirodalmi lángész, Madách Imre minden hívé!

KERÉNYI FERENC